

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA

DOKUMENTACJA HISTORYCZNO-ODTWORZENIOWA

Zakres dokumentacji:

Dokumentacja obejmuje odtworzenie szczegółowej lokalizacji układu grobów wraz z nagrobkami wg. stanu z ok. 1918 roku, opracowanie danych do odtworzenia brakujących nagrobków wraz z krzyżami żeliwnymi oraz sporządzenie kompletu wzorów nagrobnych tablic emaliowanych.

Autor opracowania: Jerzy Drogomir

Współpraca: Izabela Chlost

Literatura i źródła:

1. R. Broch, H. Hauptmann, *Zachodniogalicyskie Groby Bohaterów*, przekł. filolog. H. Sznytka, wstęp i opracowanie J. Drogomir, Tarnów 1995.
2. J. Drogomir, *Polegli w Galicji Zachodniej 1914-15*, tom I, Tarnów 1999.
3. Zespół akt WUOnGW w: Archiwum Narodowym w Krakowie, sygn. GW 40, GW 83, GW 89 i in.
4. Teki *Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA* i in. w: archiwum prywatnym i zbiorach Jerzego Drogomira.
5. Zespół: Osobny font Dušan Jurkovič, karton 7 w: MUSR, Slovenský národný archiv, Bratislava.
6. Prywatne archiwa i zbiory fotografii Krzysztofa Garduły, Jana Majewskiego i in.
7. Dane z inwentaryzacji szczegółowych i sprawdzających z lat 1984-2019.

Data opracowania: czerwiec-październik 2019 roku

Spis treści:

- I. Wprowadzenie.
- II. Opis stanu wyjściowego, aktualnego i zaistniałych zmian.
- III. Prace rekonstrukcyjno-odtworzeniowe.
- IV. Załączniki.

I. Wprowadzenie.

Cmentarz wojenny oznaczony w wykazie cmentarzy z lat 1914-1918 w b. Galicji Zachodniej numerem 120/IV nazwą ŁUŻNA, stanowi samodzielne założenie, położone na skraju lasu w przysiółku Łużna-Wiatrówki, opodal szosy Łużna-Staszkówka. Powstał z cmentarza pierwotnego Nr XLIII w Okręgu Cmentarnym IV (43/IV).

Opis cmentarza znajduje się w książce cyt. w punkcie 1 *Literatury i źródeł*, na str. 170-171. Opis ilustruje rysunek cmentarza, przedstawiający wstępny zamysł

projektowy, który w realizacji został uzupełniony wyniosłym portalem bramnym, nawiązującym kształtem do wzniesionego na cmentarzu Nr 143 Ostrusza oraz znacznym obniżeniem pomnika. Dane w opisie odnoszą się do elementów widocznych na rysunku.

Cmentarz Nr 120 Łużna, podobnie jak szereg cmentarzy w IV Okręgu cmentarnym Łużna, w tym Nr 123 Łużna-Pustki, został zaprojektowany przez wybitnego polskiego rzeźbiarza Jana Szczepkowskiego, głównego architekta cmentarzy wojennych w tym Okręgu. Charakterystyczne cechy wystroju architektonicznego cmentarza Nr 120 wskazują, że mimo kończenia prac budowlanych po odwołaniu Szczepkowskiego z Kriegsgräberabteilung (1 lipca 1917 roku), cmentarz został zrealizowany zgodnie z koncepcją projektanta.

Cmentarz Nr 120 przeznaczono na pochówki poległych i zmarłych honwedów, głównie z pułków piechoty nr 9, 10, 11 i 16. Łącznie na cmentarzu, w 115 grobach indywidualnych i 27 masowych¹, pochowano 416 żołnierzy, w tym 276 znanych i 140 nieznanych.

Wśród pochowanych o znanych datach śmierci, 3 poległo w listopadzie i grudniu 1914 roku, większość w roku 1915. Daty śmierci pozostałych, głównie bezimiennych żołnierzy, nie są znane. W zespole akt w Archiwum Narodowego w Krakowie zachowały się podstawowe dokumenty dotyczące cmentarza, w tym plan z numeracją mogił (załącznik 1), wiarygodny urzędowy wykaz pochowanych z licznymi korektami i późniejszym uzupełnieniem, a ponadto kartoteki imienne niewielkiej części poległych. Do urzędowej listy pochowanych na cmentarzu, dopisany został na podstawie dodatkowego wykazu z 5 lipca 1918 r. honwed z Baukomp. 4/56, Michael Proszak, zmarły 27.06.1918 roku, którego grób znajduje się w nieznanym miejscu na miejscowym cmentarzu cywilnym w Łużnej.²

Wśród dokumentów archiwalnych brak jest rysunków projektowych oraz planu uwzględniającego wyposażenie cmentarza w nagrobki.

Z akt archiwalnych wiadomo, gdzie znajdowały się pochówki pierwotne i skąd na cmentarz Nr 120 ekshumowano zwłoki żołnierzy. Przenoszenie zwłok z prowizorycznych miejsc pochówku na wydzielony cmentarz wojskowy umożliwiło grzebanie ich w z góry zaplanowanych grobach, tworzących regularny układ przestrzenny.

W 1988 roku cmentarz został wpisany do rejestru zabytków.

II. Opis stanu wyjściowego, aktualnego i zaistniałych zmian.

Autor projektu cmentarza Nr 120 Łużna – Jan Szczepkowski, podobnie jak na pobliskim cmentarzu Nr 121 Biesna, zaprojektował kompletny wystrój architektoniczny cmentarza.

Pole grobowe otoczono trwałym ogrodzeniem z kamienia ciosanego. Po stronie prawej i od tyłu stanowi je lity mur, uskokowo dostosowany do nachylenia terenu. Z dwu pozostałych stron cmentarz ogrodzono niską kamienną podmurówką z kamiennymi słupami, między którymi zamocowano segmenty drewnianej balustrady. Wejście umieszczono w osi dłuższego boku. Stanowi je okazały portal z ciosanego kamienia, z przyporami słupów, zwieńczony trójkątnie, z kutym, żelaznym krzyżem na szczycie. Łuk portalu wysklepiony jest pięciokątnymi kłińcami. Krawędzie szczytu wykonane są również z pięciokątnych ciosów. Portal zamyka

¹ Wg. początkowo obowiązującej formuły kwalifikowanych jako groby rządowe.

² Wykaz dodatkowy nie zawiera planu z lokalizacją grobu (GW 40, s. 425).

niska, drewniana dwuskrzydłowa furta, o konstrukcji nawiązującej do balustradowych segmentów ogrodzenia.

Główny akcent wnętrza stanowi masywny kamienny pomnik, umieszczony na głównej osi założenia, zbudowany z prostopadłościennych ciosów kamiennych o różnych gabarytach, podobnie jak portal wejściowy. W opisie cmentarza wspomnianym w rozdziale I nin. opracowania, kształt pomnika określono jako „sarkofag”. W rzeczywistości ma kształt ostrosłupa ściętego, ustawionego na prostopadłościenną, wysuniętą poza obrys zasadniczej bryły, podstawie. Szczyt pomnika wieńczy niewielki prosty krzyż, najprawdopodobniej betonowy. W przednią ścianę pomnika wmurowana jest w płytkiej niszy prostokątna, kamienna tablica z niemieckojęzyczną inskrypcją.³

Groby rozmieszczono w pasach równoległych do osi poprzecznej cmentarza, grupując je w 55 odrębnych mogiłach różnej wielkości. Mogiły uformowano w tradycyjne przyzmy o wysokości ok. 30-40 cm, stabilizowane taflami z darni. Przy mogiłach ustawiono nagrobki składające się z betonowych cokołów trzech rodzajów, zwieńczonych typowymi krzyżami żeliwnymi. Dwa większe rodzaje cokołów wyposażono w krzyże typu **M**, mniejsze w krzyże typu **H**. Występujące na cmentarzu cokoły zostały zaprojektowane wyłącznie na cmentarz Nr 120. Wykonano je z betonu techniką sztucznego kamienia i poddano wykończeniowej obróbce kamieniarskiej (prążkowanie krawędzi, groszkowanie płaszczyzn). Użyte na nagrobkach krzyże żeliwne proj. Hansa Mayra, należą do powszechnie stosowanych elementów na wielu cmentarzach wojennych w b. Galicji Zachodniej. Wyposażenie mogił uzupełniały blaszane, emaliowane tablice nagrobne o standardowej średnicy 15 cm.

Szczególną rolę w kompozycji założenia odgrywa rozplanowanie pola grobowego w 9 pasach równoległych do dłuższych boków cmentarza. Pasy mają jednakowy, standardowy wymiar 2 m, równy osi podłużnej typowego grobu. Każdy z 8 pasów górnych (z grobami od numeru 1 do 134) posiada jednakową długość i oś symetrii pokrywającą się z osią podłużną założenia. Jedynie pas mogił położony najbliżej wejścia (z grobami od numeru 135 do 142) jest krótszy od pozostałych i ma asymetryczny układ grobów względem osi cmentarza. Mimo opisanego porządku, różne wielkości mogił i odległości między nimi, tworzą wrażenie swobodnego założenia przestrzennego. Wrażeniu temu dodatkowo sprzyja sposób rozmieszczenia poszczególnych rodzajów nagrobków. Przy każdym grobie masowym ustawiono po jednym nagrobku z krzyżem typu **M**. Większe nagrobki ustawiono przy dużych grobach masowych, mniejsze przy małych. Przy grobach pojedynczych zespolonych (stykających się dłuższymi bokami) i indywidualnych, ustawiono nagrobki małe z krzyżami typu **H**.

Cmentarz wyposażono wyłącznie w emaliowane, blaszane tablice nagrobne o standardowej średnicy 15 cm. Ilość wykonanych tablic nie uwzględniała rodzajów nagrobków i typów krzyży, wyraźnie ignorując zamysł projektującego cmentarz. Znaczny nadmiar tablic, spowodował konieczność mocowania ich na krzyżach w sposób nie praktykowany nigdzie indziej, powodujący przysłanianie krzyży i uszkodzanie tablic nakładanych na siebie obrzeżami (por. załącznik 5 – zdjęcia wraz z opisami).

Jak wspomniano, groby usypane były w typowe kopce mogilne o wysokości ok. 30-40 cm, umacniane darnią. Wnętrze cmentarza było zapewne trawiaste.

³ Treść inskrypcji odczytać można na zdjęciu 6 w *Dokumentacji fotograficznej*, załącznik 5. Oryginalny tekst cytowany jest w opisie cmentarza w dziele R. Brocha i H. Hauptmanna *Westgalizische Heldengräber*. Tłumaczenie inskrypcji zawiera opis cmentarza w dziele wym., w poz. 1 *Literatura i źródła*.

Nie zachowały się dane o ew. wystroju cmentarza w zielen trwałą. Po zmniejszeniu gabarytów pomnika głównego i rezygnacji z zasadzenia przy nim 4 dębów(?), jest mało prawdopodobne, by leśne tło wypełnione zwartą zielenią dodatkowo uzupełniano drzewami wewnątrz cmentarza. Również zielen trwała (np. ozdobne krzewy) przysłaniałaby groby poległych, które z założenia miały być widoczne od strony drogi.

Na aktualny stan cmentarza wpłynął wieloletni brak bieżącej opieki inadzoru. Niekontrolowana ekspansja lasu doprowadziła do znacznego zniszczenia ogrodzenia i wyposażenia grobów przez dziko rosnące drzewa, krzewy i inną roślinność oraz celowe dewastacje (załącznik 5, ilustracje 9-15). Podjęte na początku lat 90 ub. wieku prace porządkowe i remontowe były wykonywane po wpisaniu obiektu do rejestru zabytków. Doprowadziły jedynie do odtworzenia ogrodzenia, lecz spowodowały zupełne zatarcie lokalizacji grobów i układu nagrobków. Najpewniej przyczyniły się do tego nieumiejętnie przeprowadzone wycinki samosiejek i karczowania. Wszystkie uszkodzone w większym stopniu cokoły nagrobków i krzyże usunięto, a teren wyrównano. Jedynie nieliczne krzyże oderwane od nagrobków ponownie zamocowano na cokołach. Usunięto też wszystkie tablice nagrobne. Przyjęty tok postępowania przewidywał pozostawienie tylko ocalałych, kompletnych elementów wyposażenia i po ich powierzchniowym odnowieniu ustawienie w dowolnym porządku. Przeprowadzone pomiary wykazały, iż jedynie duże cokoły nagrobków z krzyżami typu **M** stoją w przybliżeniu na właściwych miejscach. Stwierdzono jednak brak części nagrobków tego typu, a także brak wszystkich nagrobków mniejszych z krzyżami typu **M** oraz znacznej liczby małych z krzyżami typu **H**. W toku rekonstrukcji ogrodzenia nie zachowano geometrii wymiarów pola grobowego. Nie odtworzono też właściwych nachyleń i spadków płyty cmentarza zamkniętej ogrodzeniem, wobec czego wody opadowe są zatrzymywane wewnątrz murów ogrodzenia. Nie jest wykluczone, że otwory odpływowe w murach nie zostały odtworzone lub aktualnie pozostają niedrożne.

Zrekonstruowane elementy drewniane, poza skrzydłami bramy, odbiegają od oryginalnych, przypominając raczej parkan, niż balustradę (porównaj: załącznik 5, ilustracje 1, 2 i 16).

Przy remoncie pomnika i portalu wejściowego, odstąpiono od renowacji górnych płaszczyzn, wykonanych z kamienia, wprowadzając daleko idące i trudne do usunięcia zmiany w postaci przykrycia ich betonowymi, monolitycznymi płytami, wystawionymi poza obrysy tych budowli. Spowodowało to poważne obniżenie wartości estetycznej i zabytkowej obu obiektów (porównaj: załącznik 5, ilustracje 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9 i 10).

W lipcu 1984 roku została przeprowadzona częściowa inwentaryzacja cmentarza. W tym czasie płyta cmentarza była zarośnięta roślinnością różnego typu w stopniu uniemożliwiającym przeprowadzenie prac pomiarowych i wykonanie dokumentacji fotograficznej. W trakcie prac zdołano jednak sporządzić orientacyjny szkic wnętrza cmentarza. Na szkicu naniesiono 70 nagrobków. Poza ogólnie złym stanem technicznym nagrobków, w tej liczbie 7 było znacznie uszkodzonych lub miało złamane krzyże. 2 nagrobki były wykopane i leżały w pobliżu miejsc, skąd pochodziły. Z zanotowanych uwag wynika, że na cmentarzu zachowało się „dużo tabliczek, lecz prawie wszystkie nieczytelne”. Tablice najczęściej miały w znacznym stopniu mechanicznie zniszczoną emalię lub były w całości skorodowane. Odczytano zaledwie dwa nazwiska i kilka tablic z grobów nieznanymi żołnierzy. Ze szkicu

wynika, że części nagrobków brakowało lub znajdowały się w niedostępnych miejscach. Stwierdzono, że w pasach I, VI i IX (licząc zgodnie z numeracją grobów) znajdowały się wszystkie nagrobki lub ich związane z podłożem części, w tym w pasie VI, przed pomnikiem głównym, dwa nagrobki na grobach oficerów⁴. Należy przyjąć, że w trakcie inwentaryzacji nie udało się ustalić faktycznej ilości nagrobków w najbardziej wówczas niedostępnych miejscach. Warto jednak zwrócić uwagę, że w trakcie prac nie dysponowano planem archiwalnym, co podnosi obiektywną wartość uzyskanych danych i pozwala na właściwą ocenę stanu cmentarza po remoncie.

III. Prace rekonstrukcyjno-odtworzeniowe.

Ustalenie niwelety pola grobowego.

Przed podjęciem prac przy rekonstrukcji wnętrza cmentarza konieczne jest ustalenie i odtworzenie właściwej niwelety płyty wewnętrznej. Należy przy tym uwzględnić zachowane elementy trwałe wyposażenia cmentarza (fundamenty i cokoły dużych nagrobków oraz pomnik główny). Jak wspomniano w poprzednim rozdziale, konieczne jest odtworzenie nachyleń i spadków wewnętrznych, zapewniających odpływ wód opadowych na zewnątrz, przy czym należy brać pod uwagę planowane urządzenie cmentarza powodujące konieczność odprowadzania wód z powierzchni między pasami mogił. Konieczne jest ustalenie lub zweryfikowanie miejsc w murach, w których znajdują się lub będą odtworzone otwory odpływowe. Wiąże się to z koniecznością obniżenia poziomu gruntu za zewnątrz ogrodzenia, gdzie ma być odprowadzana woda i potrzebą odtworzenia w zdefiniowanych miejscach dalszych odprowadzeń, by wypływająca na zewnątrz woda nie tworzyła przy murach zastoin.

Konserwacja nagrobków istniejących, odtworzenie nagrobków brakujących, odtworzenie krzyży nagrobnych.

Na cmentarzu zastosowano 3 modele cokołów i 2 typy żeliwnych krzyży nagrobnych:

- 18 szt. dużych cokołów z krzyżami typu **M**; aktualnie brakuje 6 szt. kompletnych nagrobków oraz 1 krzyża na istniejący nagrobek (zachował się fragment krzyża).
- 8 szt. mniejszych cokołów z krzyżami typu **M**; aktualnie brakuje 8 sztuk;
- 63 szt. małych cokołów z krzyżami typu **H**; aktualnie brakuje około 22 szt. (faktyczną liczbę należy ustalić po weryfikacji stanu zachowania i przydatności do renowacji nagrobków zachowanych).

Zgodnie z zasadą zachowania substancji zabytkowej, należy dokonać przeglądu istniejących na cmentarzu nagrobków pod kątem możliwości poddania ich konserwacji oraz ustalenia liczby nagrobków poszczególnych typów do odtworzenia w całości.

Wszystkie betonowe istotne elementy wystroju cmentarza, w tym cokoły nagrobków, wykonano techniką tzw. sztucznego kamienia, upodabniającą ich wygląd do wyrobów z naturalnego kamienia (piaskowca). Polegało to na nakładaniu na mokry jeszcze element o nieco mniejszych, niż założone wymiary gabarytach, cienkiej warstwy wyprawy o specjalnej recepturze, z płukanym piaskiem kwarcowym

⁴ Właściwe ilości i rodzaje nagrobków ostatecznie ustalono w oparciu o dane archiwalne i przeprowadzone analizy dostępnych materiałów.

o jednolitej granulacji. Powierzchnie dopracowywano ręcznie, a w końcowej fazie wykonywano typową obróbkę kamieniarską. Cokoły odtwarzane i stare, poddane renowacji, powinny mieć jednakowe wymiary i zbliżoną kolorystykę.

Brakujące cokoły, należy wykonać jako wierne kopie dobrze zachowanego cokołu danego typu, ściśle zachowując geometrię krawędzi i płaszczyzn. Miejsca mocowania tablic nagrobnych (płaszczyzny czołowe cokołów pod krzyże typu **M**), muszą być idealnie płaskie, gdyż tablic emaliowanych nie można dowolnie odkształcać, by dopasować do ew. nierówności podłoża. Wymiary cokołów podane na rysunku (załącznik 3), należy traktować jako dane pomocnicze.

Szczególną uwagę należy zwrócić na cokoły nagrobków małych, pod krzyże typu **H**. Na rysunku (załącznik 3), uwzględniono jedynie przybliżoną wysokość cokołu nad poziomem gruntu. Przed wykonywaniem replik brakujących nagrobków z tym typem cokołu, należy ustalić wysokość całkowitą cokołu. Cokoły o podobnych gabarytach wykonywano w dwu odmianach: jako monolit o przedłużonej części dolnej, którą wkopywano w grunt lub jako cokoł, wymagający ustawienia na odpowiednim fundamencie.

Blizsze oględziny zachowanych nagrobków tego typu wskazują, że miały one ostre krawędzie i kształtem nawiązywały do cokołów nagrobków z krzyżami typu **M**. Ich krawędzie posiadały opisaną w rozdziale II obróbkę kamieniarską (prążkowanie). Zaokrąglone aktualnie kształty cokołów są wynikiem nałożenia warstw zapraw i wymalowań oraz stępienia krawędzi w wyniku wietrzenia materiału.

Część wyeliminowanych podczas remontu ok. roku 1992 cokołów, wykonano najprawdopodobniej z dostępnych materiałów, z pominięciem stosownych receptur. Spowodowało to, po nałożeniu warstwy uszlachetniającej, niezależnie od innych przyczyn, szybsze ich zniszczenie. Ponadto niekorzystne dla cokołów małych okazało się zastosowanie żeliwnych krzyży typu **H** i **M**. Oba typy krzyży mają specyficzne umiejscowienie trzonu wobec płyty, stanowiącej podstawę krzyża. Pod płytami podstawy ukryte są elementy do osadzania w cokole. Asymetryczne ustawienie płyt względem elementu mocującego i narażenie na przedostawanie się wilgoci między cokół a płytę oraz do miejsca mocowania, są przyczyną rozsadzania cokołów przez produkty korozji (porównaj: załącznik 5, zdjęcia 17 i 18 wraz z opisami).

W odtwarzanych cokołach konieczne jest wykonanie w odpowiednich miejscach otworów do osadzania krzyży. Wymiary i położenie otworów do mocowania krzyży, zapewniające ich właściwe ustawienie względem cokołów, uwzględniono na rysunku, załącznik 3.

Uwaga: Otwory na rysunku odpowiadają nadlewkom do osadzania oryginalnych krzyży obu typów. Odlewnie mogą nie dysponować modelami odlewniczymi z oryginalnymi elementami do mocowania. Zaleca się uzgodnić miejsca i kształty nadlewek w zamówionych krzyżach przed wykonaniem cokołów.

Krzyże osadza się na wodoodpornej zaprawie betonowej, po ustawieniu cokołów we właściwych miejscach.

Odtworzenie i utrwalenie układu mogił i nagrobków.

Najbardziej odpowiednie ze względów historyczno-estetycznych byłoby odtworzenie typowych, ziemnych kopców mogiłnych o wysokości ok. 30 cm z nachyleniem boków pod kątem 45°. Kopce takie należałoby ustabilizować taflami z darnią. Tak odtworzone mogiły wymagają jednak okresowych napraw

konserwacyjnych, gdyż mają tendencję do osiadania i rozmywania się. Czynniki te sprawiły, że już w latach międzywojennych przystąpiono do utrwalania zarysów mogił za pomocą opasek betonowych lub zieleńcowych krawężników lekkiego typu, zakopywanych w linii konturów mogił tak, by krawężnik wznosił się 5-7 cm nad powierzchnię gruntu. Umożliwiało to koszenie traw. W opisany sposób utrwalono zarysy mogił na znacznej liczbie cmentarzy, szczególnie w Okręgach VII i VIII. Ostatnio stosuje się trwałe i estetycznie opaski zieleńcowe wykonane z betonu wibroprasowanego. Wydaje się, że ten ostatni sposób byłby najbardziej godny polecenia, gdyż zapewnia czytelność założenia, nie ingerując w sposób nieodwracalny w strukturę historyczną. Zastosowano go na odtwarzanych w ostatnich latach cmentarzach wojennych, zapewniając trwałość i czytelność układów mogił i estetykę harmonizującą z wystrojem architektonicznym.

Odejście od tradycyjnych kopców mogiłnych wymaga pozytywnej opinii właściwego konserwatora zabytków. Należy jednak uwzględnić, że brak w terenie wyraźnie wyznaczonych zarysów mogił powoduje zatarcie czytelności obrazu cmentarza, a najczęściej, jak to miało miejsce również na przedmiotowym cmentarzu, stwarza pretekst do dowolnej interpretacji układu wnętrza, wykonywania przejść przez groby, przemieszczania nagrobków itp.

Pasy mogił są liczone od tylnego ogrodzenia cmentarza w stronę wejścia, zgodnie z numeracją grobów (plan archiwalny 1:200, załącznik 1).

Odtworzenie układu mogił należy przeprowadzić posługując się planem odtworzeniowym cmentarza, w skali 1:150, załącznik 2, posiadającym wszystkie dane liczbowe, niezbędne do odtworzenia układu mogił i nagrobków. Potrzebne do prawidłowego przeprowadzenia prac odtworzeniowych dane oraz uzupełnienia i wskazówki zawarto w poniższym tekście.

Kolejność prac wymaga, by przed układaniem opasek wykonawca dysponował kompletem nagrobków wszystkich typów.

Założono, że zarysy mogił będą utrwalone za pomocą opasek zieleńcowych lekkiego typu. Opaski betonowe powinny być wpisane w podane wymiary mogił tak, by kontury mogił pokrywały się z zewnętrznymi krawędziami opasek. Przy konturach poszczególnych mogił zaznaczono miejsca ustawienia nagrobków. Typy nagrobków wyróżniono odpowiednimi symbolami opisanym w legendzie planu. Pod symbolami nagrobków, w kontury mogił, wpisano numery bieżące każdego z nagrobków. Nagrobki ponumerowano zachowując kierunek numeracji grobów, przy czym numery grobów pominięto, jako zbędne w procesie odtworzeniowym i by zwiększyć przejrzystość planu. Nagrobki należy wstawiać w górne ciągi opasek. Przednie strony cokołów nagrobków powinny pokrywać się z wewnętrznymi liniami opasek. W praktyce można opaskę dołączyć do obu boków cokołu nagrobka, lecz nagrobek nie może przekraczać wewnętrznej krawędzi opaski. Numery nagrobków odpowiadają oznaczeniom w arkuszach wzorów tablic nagrobnych (załącznik 4).

Pewne deformacje ogrodzenia cmentarza, stwierdzone podczas pomiarów w roku 2017, wykluczają przyjęcie ogrodzenia jako odniesienia do wytyczenia konturów pasów mogił. Wobec tego na planie odtworzeniowym odległości boków górnego pasa grobów od wewnętrznej strony ogrodzenia zaznaczono jako przybliżone. Zaleca się zatem wyznaczyć oś główną cmentarza, biegnącą w osi bramy i pomnika głównego, jako podstawę do wyznaczania pasów mogił. Oś ta stanowi zarazem oś symetrii dla każdego z 8 pasów mogił (I-VIII).

W związku z tym, że lokalizacja 12 szt. zachowanych dużych nagrobków z krzyżami typu **M** (o numerach 1, 9, 20, 45, 46, 55, 56, 63, 64, 73, 74 i 83) jest właściwa lub w większości przypadków odbiega jedynie nieznacznie od właściwej,

prace należy tak prowadzić, by wykorzystać historyczne lokalizacje tych elementów przy wytyczaniu innych. Minimalne nieściśności mogą wynikać z przemieszczania i ruchów gruntu w obrębie pola grobowego lub z błędów podczas ponownego ustawiania cokołów po naprawach. Na planie odtworzeniowym, załącznik 2, wrysowano cokoły dużych nagrobków zgodnie z *Uwagą* zamieszczoną obok legendy.

Jeśli po wytyczeniu pasów mogił okaże się, że lokalizacja niektórych dużych cokołów w widoczny sposób jest niewłaściwa, należy je ustawić w osiach mogił we właściwych miejscach.

Pozostałe pojedyncze nagrobki, w liczbie 26 szt., o numerach 10, 13, 23, 24, 25, 34, 35, 36, 37, 44, 47, 54, 57, 58, 61, 62, 67, 68, 69, 70, 84, 85, 86, 87, 88 i 89 ustawiono przy grobach masowych, indywidualnych i małych mogiłach zblokowanych z 2 lub 3 grobów (stykających się dłuższymi bokami). Bez względu na typ nagrobka i wymiary mogiły, wymienione nagrobki powinny stać w osiach podłużnych mogił, które obsługują.

Poza mogiłami masowymi i indywidualnymi z pojedynczymi nagrobkami, na cmentarzu znajduje się 16 mogił zblokowanych z różnej liczby grobów indywidualnych (od 4 do 12). Niekiedy poszczególne groby w mogiłach zespolonych oddzielano separatorami kamiennymi lub betonowymi. Na cmentarzu Nr 120 nie zastosowano separatorów, zapewne w związku z różnym zagęszczeniem i odmiennymi wymiarami pojedynczych grobów.

Na mogiłach zespolonych ustawiono wyłącznie nagrobki z krzyżami typu H, w liczbie zależnej od ilości grobów w danych mogiłach. Przyjęto, że dwa sąsiednie groby obsługuje jeden nagrobek, ustawiony na przedłużeniu linii rozdzielającej groby. W przypadku mogił z nieparzystą liczbą grobów, na przedłużeniu osi podłużnej środkowego grobu ustawiono 1 nagrobek. W związku z tym, że długości osi poprzecznych grobów na cmentarzu Nr 120 nie są zależne od ilości spoczywających w mogiłach zwłok, odległości między osiami nagrobków wyliczono dla każdej mogiły o znanej długości osi poprzecznej i liczbie zawartej w niej grobów. Na planie odtworzeniowym wpisano odległości od zewnętrznej opaski mogiły do osi pierwszego od lewej nagrobka i do osi drugiego nagrobka. Znając ilość nagrobków, wymiary należy stosować odpowiednio. Wymiary na mogiłach danego pasa podano dla każdej wielkości mogił tylko po lewej stronie osi symetrii pasa. Nie powtarzano też identycznych wymiarów w kolejnym pasie zawierającym mogiły o tych samych parametrach np.: nie powtórzono danych dot. mogiły w pasie IV z nagrobkami 38-39-40, w pasie V w mogile z nagrobkami 48-49-50).

Na cmentarzu występuje szczególny przypadek, wynikający z wzajemnego położenia 2 grobów oficerskich w rzędzie VI. Groby te nie stykają się bezpośrednio bokami, lecz leżą tak blisko siebie, że potraktowano je jako sąsiadujące ze sobą i umieszczono w jednej mogile (patrz: plan archiwalny, załącznik 1). Na mogile tej ustawiono dwa nagrobki, 59 i 60.

Ustawianie nagrobków.

Nagrobki z krzyżami typu M, podobnie jak większość innych stosowanych na cmentarzach wojennych, została wykonana w formie części naziemnej, wymagającej ustawienia na odpowiednim fundamencie. Najprostsze fundamenty dla prefabrykowanych nagrobków wszelkich odmian wylewano z chudego betonu w jamistych zagłębieniach bezpośrednio w gruncie. Część wystającą na kilka cm nad poziom gruntu wykańczano, nadając jej odpowiednie do podstawy cokołu wymiary oraz formując spadki na zewnątrz. Niekiedy stosowano prefabrykowane betonowe

płyty pośrednie. By zapobiec przewracaniu się wyższych cokołów i sterl, stosowano odpowiedniej grubości dwa pręty stalowe, zakotwione w płycie fundamentowej. W części dot. renowacji i odtworzenia nagrobków wspomniano, że małe nagrobki z krzyżami typu **H**, mogły być wykonywane jako cokoły o wysokości części naziemnej lub z przedłużonym o kilkadziesiąt centymetrów korpusem, który wkopywano w grunt (patrz: str. 6 nin. opracowania). W przypadku cmentarza Nr 120, zaleca się zastosować historyczne sposoby ustawiania nagrobków wszystkich trzech typów, korzystając z zachowanych przykładów, przy czym brakujące nagrobki mniejsze z krzyżami typu **M**, należy ustawiać tak, jak ustawione są zachowane nagrobki duże z krzyżami tego samego typu.

Uwaga: Ze względu na kruchość żeliwa, niedopuszczalne jest w trakcie prac przy przemieszczaniu, transportowaniu, ustawianiu i innych czynnościach z nagrobkami, manipulować cokołami za pomocą wywierania nacisków na krzyże.

Nagrobki w każdym pasie mogił winny być ustawione w jednej linii. Wierzchołki nagrobków i krzyży poszczególnych typów w danych pasach winny sięgać jednej płaszczyzny.

Wyposażenie nagrobków w tablice nagrobne.

Na cmentarzu zastosowano wyłącznie 1 typowy rodzaj tablic nagrobnych. Są to blaszane, emaliowane tablice o średnicy 15 cm. Na nagrobkach dużych i mniejszych z krzyżami typu **M**, mocowane są na cokołach nagrobków w liczbie podanej we *Wzorach tablic nagrobnych* (załącznik 4) i według rysunków zamieszczonych na stronach 29 i 30. Na nagrobkach z krzyżami typu **H**, tablice mocuje się na krzyżu w specjalnej ramce.

Wzory tablic nagrobnych i podstawowe uwagi dotyczące ich wykonania podano w załączniku 4 (arkusze 1 do 30). Wzory uwzględniają treści poszczególnych tablic, proporcje wielkości liter i układ tekstu oraz kształt tablic. Układ tekstu, sposób zapisu itp. odpowiadają stosowanemu w tablicach historycznych, wobec czego nie należy dokonywać zmian i poprawek. W *Uwagach* na 28 stronie *Wzorów* podano najważniejsze informacje dot. wykonania tablic i ich wymiarów. Średnica tablic nie może przekraczać 15 cm, a w przypadku tablic mocowanych na krzyżach typu **H**, średnicę tablic należy dostosować do posiadanych krzyży. Przy zamawianiu nowych tablic należy ustalić z wykonawcą (emaliernią) rozmieszczenie otworów do mocowania (patrz: wzór 1, załącznik 4).

Montaż tablic powinien stanowić jedną z prac końcowych przy renowacji cmentarza. Po dostarczeniu tablic należy sprawdzić zgodność treści z wzorami. Pracownicy montujący tablice powinni dysponować planem odtworzeniowym cmentarza z naniesionymi nagrobkami i numerami nagrobków (załącznik 2) oraz arkuszami wzorów tablic nagrobnych (załącznik 4), aby nie doszło do pomyłek. Miejsce mocowania tablic na cokołach nagrobków dużych i mniejszych, podano na stronach 29 i 30 *Wzorów*, o czym wspomniano w akapicie pierwszym..

Tablice należy przykręcić mosiężnymi lub aluminiowymi wkrętami do wcześniej osadzonych w cokołach nagrobków kołków rozprężnych, stosując pod łby śrub podkładki teflonowe. Otwory w nagrobkach powinny być bardzo dokładnie rozmieszczone, by wkręty nie powodowały naprężeń w otworach tablic, gdyż prowadzi to do odpryskiwania emalii i szybkiej korozji. Wkręty należy dokręcać z wyczuciem, pozostawiając niewielki luz między łbem a tablicą. Tablice na krzyżach

typu H, mocować można za pomocą rurkowych nitów aluminiowych lub miedzianych, stosując ręczny przyrząd do formowania nitów i miękkie podkładki teflonowe. Niedopuszczalne jest stosowanie nitów zrywalnych.

Urządzenie zieleni w obrębie grobów.

Wnętrze cmentarza było trawiaste. Nie należy wytyczać i urządzać oraz utwardzać jakichkolwiek alejek lub przejść, a istniejącą aleję zlikwidować po usunięciu krawężnika. Po ostatecznym zakończeniu prac i uporządkowaniu wnętrza cmentarza, całe wnętrze należy obsiać trawą z gatunku niskich traw, dobrze ukorzeniających się i nie wymagających stałych zabiegów pielęgnacyjnych. Podłoże przed zasianiem trawy powinno być przygotowane zgodnie z zaleceniami producenta nasion.

Opracowanie

Jerzy J. P. DROGOMIR

IV. Załączniki:

1. Archiwalny plan cmentarza 1:200, z naniesionymi mogiłami i ich obowiązującą numeracją.
2. Plan odtworzeniowy 1:150 lokalizacji grobów i nagrobków, z numeracją nagrobków, korespondującą z wzorami tablic nagrobnych..
3. Rysunek cokołów nagrobków, 1:10.
4. Wzory tablic nagrobnych – 30 arkuszy.
5. Dokumentacja fotograficzna.

Uwaga: Prawa autorskie zastrzeżone. Dokumentacja została sporządzona wyłącznie w celu przeprowadzenia renowacji i rekonstrukcji cmentarza. Publikowanie części historycznej oraz wykorzystanie w całości lub fragmentach do innych celów, bez zgody autora, stanowi naruszenie prawa.

Słupsk, czerwiec-Październik 2019 roku.

120040

120011

URZĄD OPIEKI nad CUDZĄNI WŁOCHYMI
Okręgu Generalnego

-454-

Przesłane: Góralice

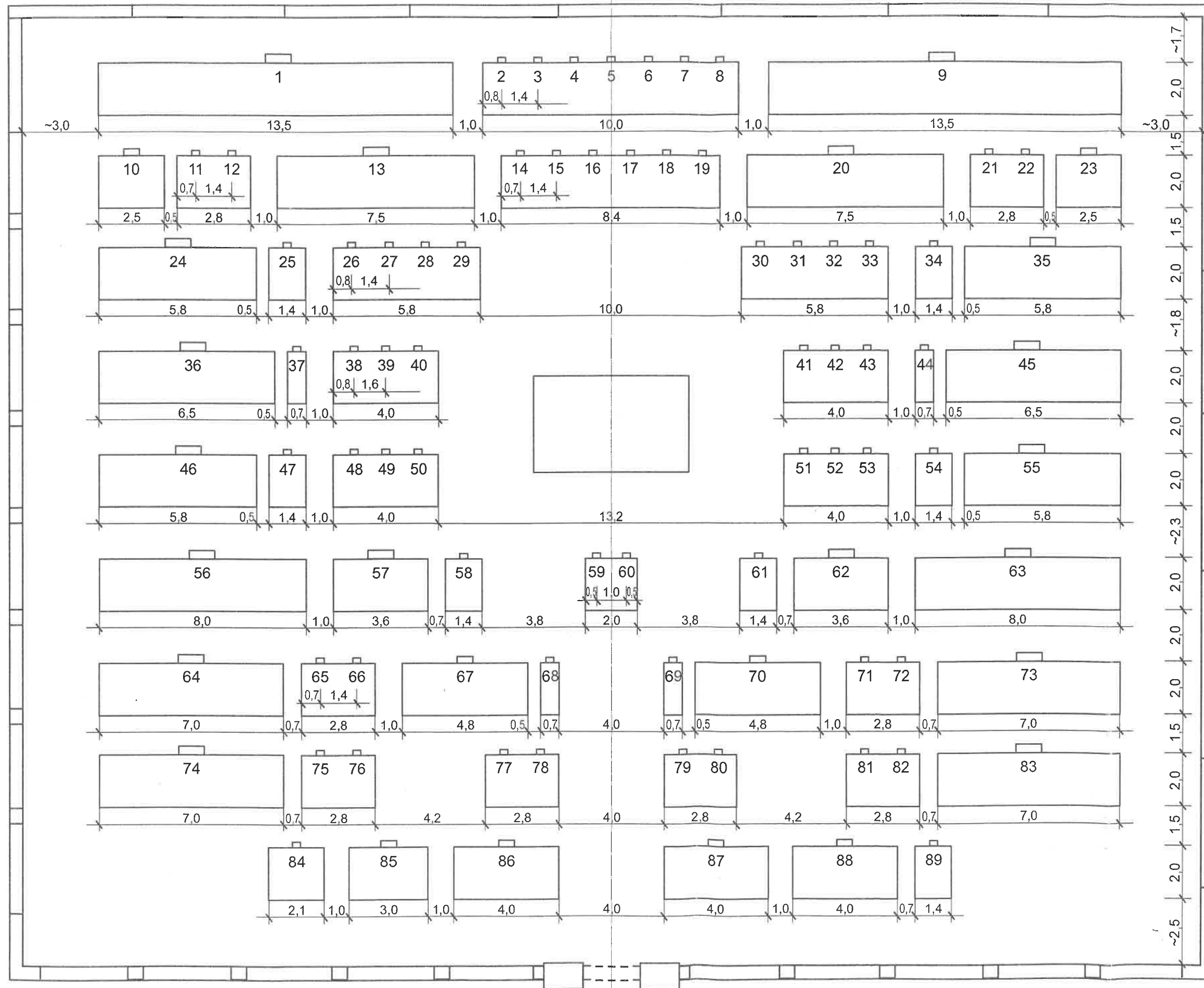
Załącznik 1
Załącznik

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA

Załącznik 2

PLAN ODTWORZENIOWY LOKALIZACJI GROBÓW I NAGROBKÓW

1 : 150

LEGENDA:

- - nagrobek duży z krzyżem żeliwnym typu M
- - nagrobek mniejszy z krzyżem żeliwnym typu M
- - nagrobek mały z krzyżem żeliwnym typu H

UWAGA:

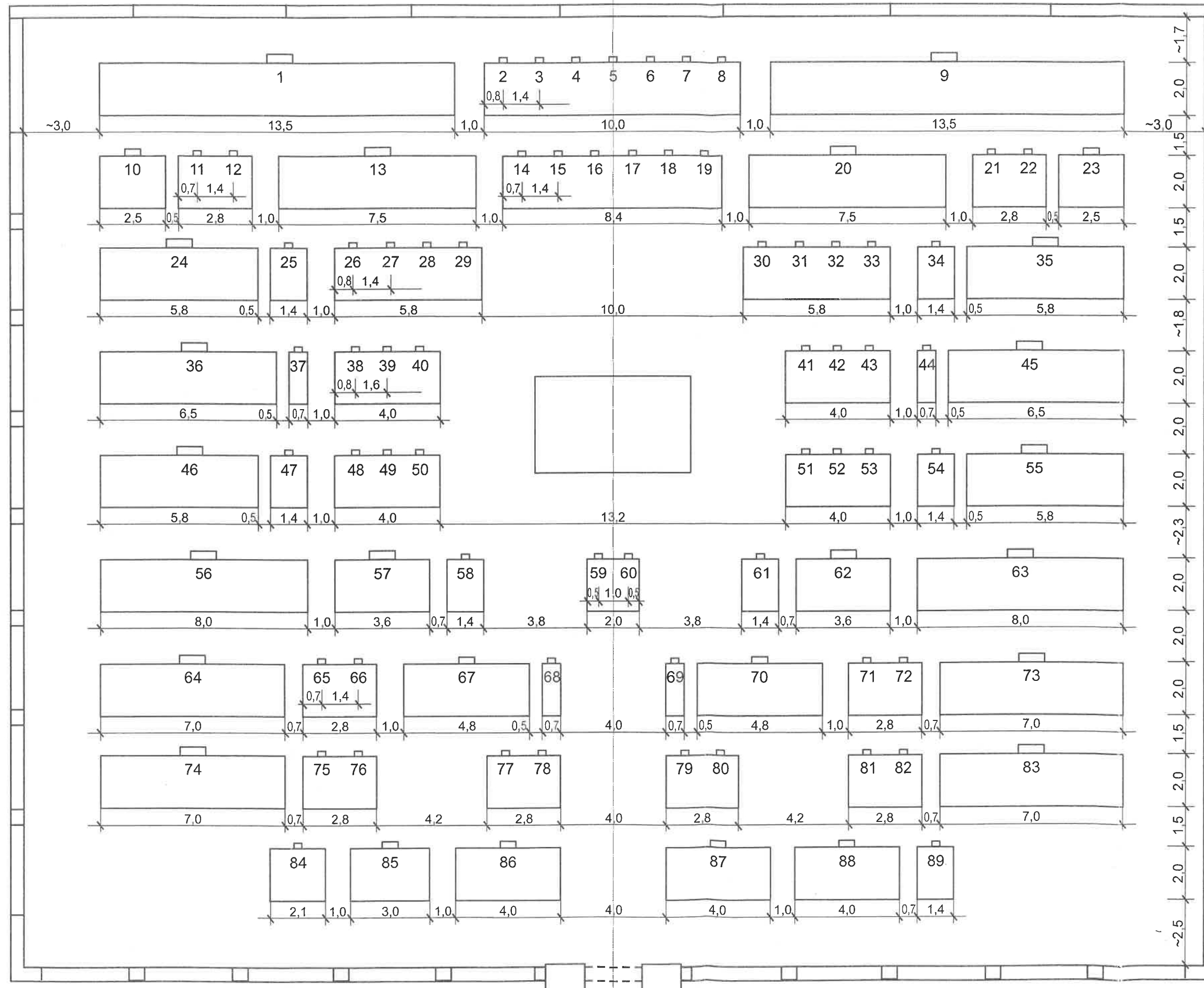
Rysunek uwzględnia wynikające z pomiarów terenowych istniejące przesunięcia nagrobków dużych względem osi mogił.

Opracowanie na podstawie materiałów archiwalnych i pomiarów terenowych
Jerzy J.P. DROGOMIR ©
2019

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA

PLAN ODTWORZENIOWY LOKALIZACJI GROBÓW I NAGROBKÓW

1 : 150

LEGENDA:

- - nagrobek duży z krzyżem żeliwnym typu M
- - nagrobek mniejszy z krzyżem żeliwnym typu M
- - nagrobek mały z krzyżem żeliwnym typu H

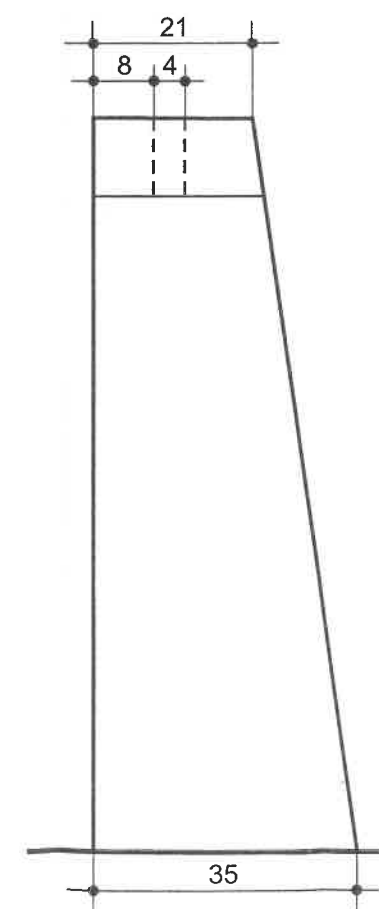
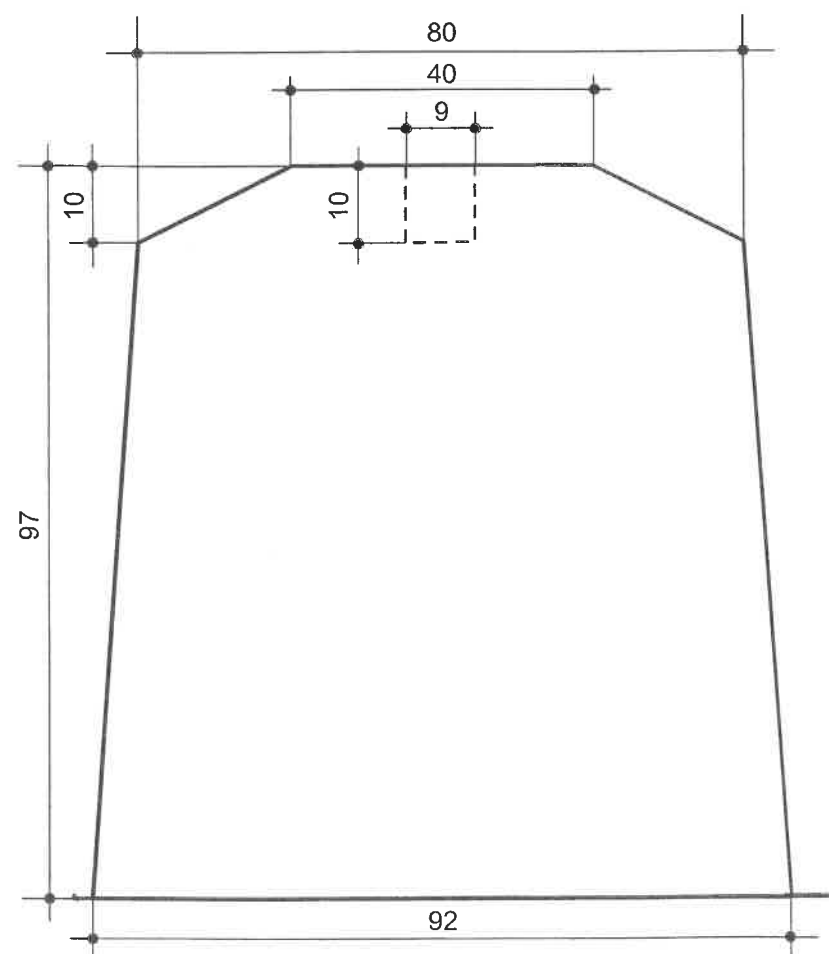
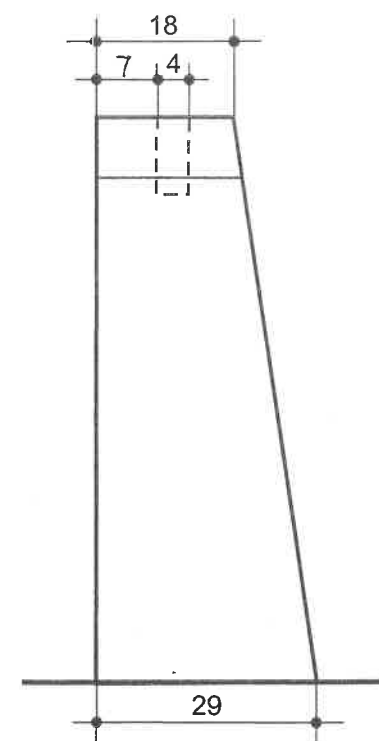
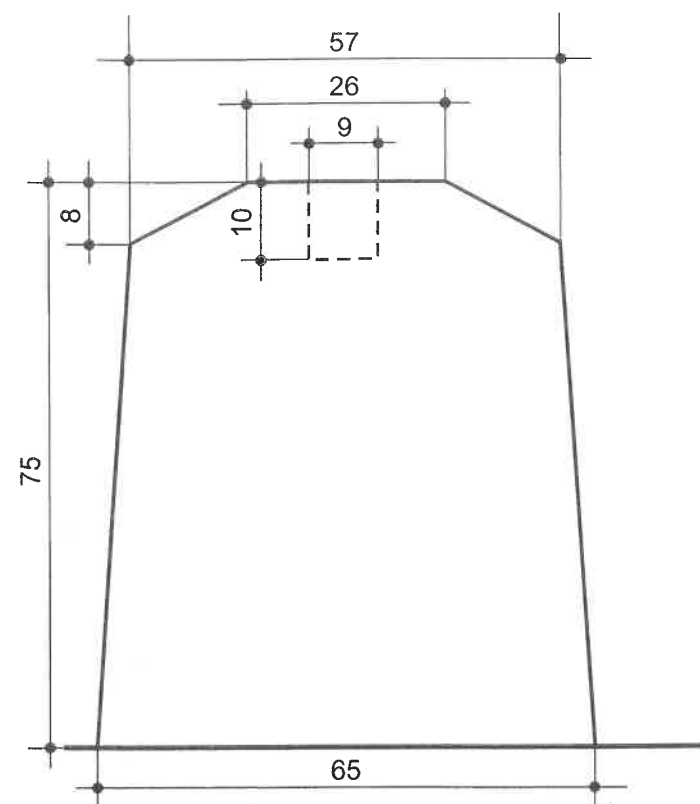
UWAGA:

Rysunek uwzględnia wynikające z pomiarów terenowych istniejące przesunięcia nagrobków dużych względem osi mogił.

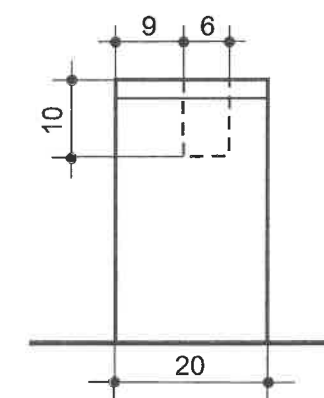
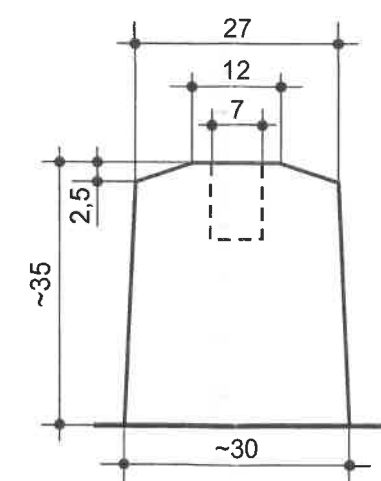
Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA

Cokoły nagrobków /beton - sztuczny kamień/

1:10

Cokoły nagrobków z krzyżami typu **M**

Cokół nagrobka z krzyżem typu **H**

Rysunek i pomiary:
JERZY DROGOMIR
2017

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 1, nagrobek nr 1.

Wzór 2, nagrobek nr 2.

Wzór 3, nagrobek nr 3.

Wzór 4, nagrobek nr 4.

Wzór 5, nagrobek nr 5.

Wzór 6, nagrobek nr 6.

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 7, nagrobek nr 7.

Wzór 8, nagrobek nr 8.

Wzór 9, nagrobek nr 9, tablica 1.

Wzór 10, nagrobek nr 9, tablica 2.

Wzór 11, nagrobek nr 9, tablica 3.

Wzór 12, nagrobek nr 9, tablica 4.

120019

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 13, nagrobek nr 9, tablica 5.

Wzór 14, nagrobek nr 9, tablica 6.

Wzór 15, nagrobek nr 9, tablica 7.

Wzór 16, nagrobek nr 9, tablica 8.

Wzór 17, nagrobek nr 9, tablica 9.

Wzór 18, nagrobek nr 10, tablica 1.

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 19, nagrobek nr 10, tablica 2.

Wzór 20, nagrobek nr 10, tablica 3.

Wzór 21, nagrobek nr 11.

Wzór 22, nagrobek nr 12.

Wzór 23, nagrobek nr 13, tablica 1.

Wzór 24, nagrobek nr 13, tablica 2.

120017

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 25, nagrobek nr 13, tablica 3.

Wzór 26, nagrobek nr 13, tablica 4.

Wzór 27, nagrobek nr 13, tablica 5.

Wzór 28, nagrobek nr 13, tablica 6.

Wzór 29, nagrobek nr 13, tablica 7.

Wzór 30, nagrobek nr 13, tablica 8.

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 31, nagrobek nr 14.

Wzór 32, nagrobek nr 15.

Wzór 33, nagrobek nr 16.

Wzór 34, nagrobek nr 17.

Wzór 35, nagrobek nr 18.

Wzór 36, nagrobek nr 19.

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 37, nagrobek nr 20, tablica 1.

Wzór 38, nagrobek nr 20, tablica 2.

Wzór 39, nagrobek nr 20, tablica 3.

Wzór 40, nagrobek nr 20, tablica 4.

Wzór 41, nagrobek nr 20, tablica 5.

Wzór 42, nagrobek nr 20, tablica 6.

120920

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 43, nagrobek nr 20, tablica 7.

Wzór 44, nagrobek nr 20, tablica 8.

Wzór 45, nagrobek nr 21.

Wzór 46, nagrobek nr 22.

Wzór 47, nagrobek nr 23, tablica 1.

Wzór 48, nagrobek nr 23, tablica 2.

20021

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 49, nagrobek nr 23, tablica 3.

Wzór 50, nagrobek nr 24, tablica 1.

Wzór 51, nagrobek nr 24, tablica 2.

Wzór 52, nagrobek nr 24, tablica 3.

Wzór 53, nagrobek nr 24, tablica 4.

Wzór 54, nagrobek nr 24, tablica 5.

20022

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 55, nagrobek nr 25.

Wzór 56, nagrobek nr 26.

Wzór 57, nagrobek nr 27.

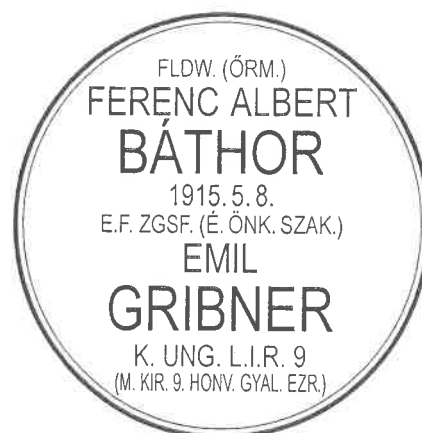
Wzór 58, nagrobek nr 28.

Wzór 59, nagrobek nr 29.

Wzór 60, nagrobek nr 30.

120023

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 61, nagrobek nr 31.

Wzór 62, nagrobek nr 32.

Wzór 63, nagrobek nr 33.

Wzór 64, nagrobek nr 34.

Wzór 65, nagrobek nr 35.

Wzór 66, nagrobek nr 36, tablica 1.

120024

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 67, nagrobek nr 36, tablica 2.

Wzór 68, nagrobek nr 36, tablica 3.

Wzór 69, nagrobek nr 36, tablica 4.

Wzór 70, nagrobek nr 36, tablica 5.

Wzór 71, nagrobek nr 37.

Wzór 72, nagrobek nr 38.

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 73, nagrobek nr 39.

Wzór 74, nagrobek nr 40.

Wzór 75, nagrobek nr 41.

Wzór 76, nagrobek nr 42.

Wzór 77, nagrobek nr 43.

Wzór 78, nagrobek nr 44.

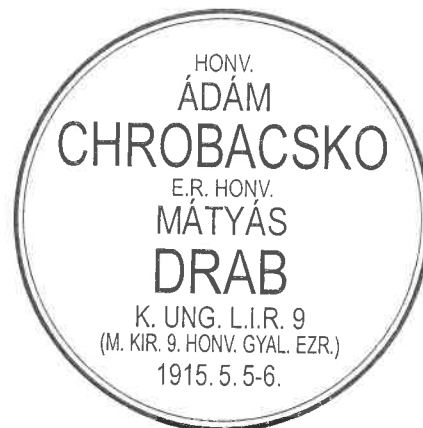
120026

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 79, nagrobek nr 45, tablica 1.

Wzór 80, nagrobek nr 45, tablica 2.

Wzór 81, nagrobek nr 45, tablica 3.

Wzór 82, nagrobek nr 45, tablica 4.

Wzór 83, nagrobek nr 45, tablica 5.

Wzór 84, nagrobek nr 46.

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 85, nagrobek nr 47.

Wzór 86, nagrobek nr 48.

Wzór 87, nagrobek nr 49.

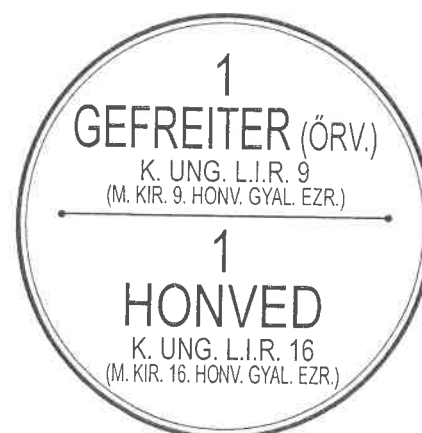
Wzór 88, nagrobek nr 50.

Wzór 89, nagrobek nr 51.

Wzór 90, nagrobek nr 52.

120020

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 91, nagrobek nr 53.

Wzór 92, nagrobek nr 54.

Wzór 93, nagrobek nr 55, tablica 1.

Wzór 94, nagrobek nr 55, tablica 2.

Wzór 95, nagrobek nr 55, tablica 3.

Wzór 96, nagrobek nr 55, tablica 4.

120029

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 97, nagrobek nr 56, tablica 1.

Wzór 98, nagrobek nr 56, tablica 2.

Wzór 99, nagrobek nr 56, tablica 3.

Wzór 100, nagrobek nr 56, tablica 4.

Wzór 101, nagrobek nr 57.

Wzór 102, nagrobek nr 58.

120030

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 103, nagrobek nr 59.

Wzór 104, nagrobek nr 60.

Wzór 105, nagrobek nr 61.

Wzór 106, nagrobek: nr 62, tablica 1.

Wzór 107, nagrobek nr 62, tablica 2.

Wzór 108, nagrobek nr 62, tablica 3.

120031

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 109, nagrobek nr 62, tablica 4.

Wzór 110, nagrobek nr 62, tablica 5.

Wzór 111, nagrobek nr 63, tablica 1.

Wzór 112, nagrobek nr 63, tablica 2.

Wzór 113, nagrobek nr 63, tablica 3.

Wzór 114, nagrobek nr 63, tablica 4.

120032

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

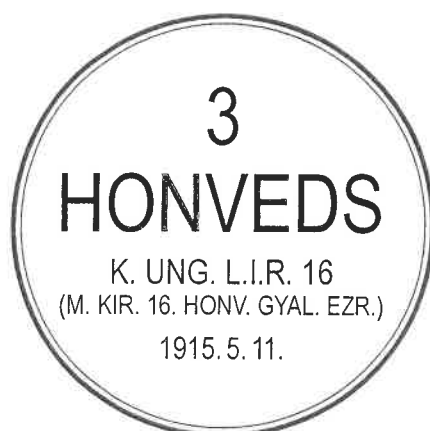
Wzór 115, nagrobek nr 63, tablica 5.

Wzór 116, nagrobek nr 63, tablica 6.

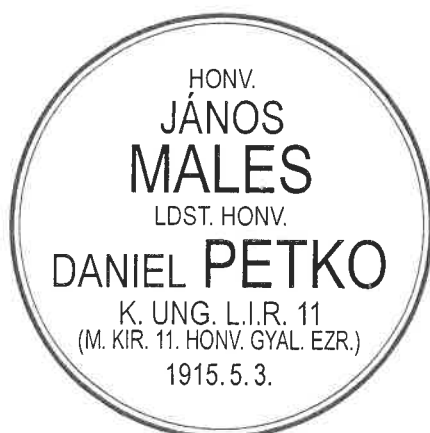
Wzór 117, nagrobek nr 63, tablica 7.

Wzór 118, nagrobek nr 63, tablica 8.

Wzór 119, nagrobek nr 64, tablica 1.

Wzór 120, nagrobek nr 64, tablica 2.

120033

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 121, nagrobek nr 64, tablica 3.

Wzór 122, nagrobek nr 64, tablica 4.

Wzór 123, nagrobek nr 64, tablica 5.

Wzór 124, nagrobek nr 65.

Wzór 125, nagrobek nr 66.

Wzór 126, nagrobek nr 67.

120034

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 127, nagrobek nr 68.

Wzór 128, nagrobek nr 69.

Wzór 126, nagrobek nr 70.

Wzór 129, nagrobek nr 71.

Wzór 130, nagrobek nr 72.

Wzór 131, nagrobek nr 73.

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 132, nagrobek nr 74, tablica 1.

Wzór 133, nagrobek nr 74, tablica 2.

Wzór 134, nagrobek nr 74, tablica 3.

Wzór 135, nagrobek nr 74, tablica 4.

Wzór 126, nagrobek nr 74, tablica 5.

Wzór 136, nagrobek nr 75.

120036

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 137, nagrobek nr 76.

Wzór 138, nagrobek nr 77.

Wzór 139, nagrobek nr 78.

Wzór 140, nagrobek nr 79.

Wzór 141, nagrobek nr 80.

Wzór 142, nagrobek nr 81.

120037

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 143, nagrobek nr 82.

Wzór 144, nagrobek nr 83, tablica 1.

Wzór 145, nagrobek nr 83, tablica 2.

Wzór 146, nagrobek nr 83, tablica 3.

Wzór 147, nagrobek nr 83, tablica 4.

Wzór 148, nagrobek nr 83, tablica 5.

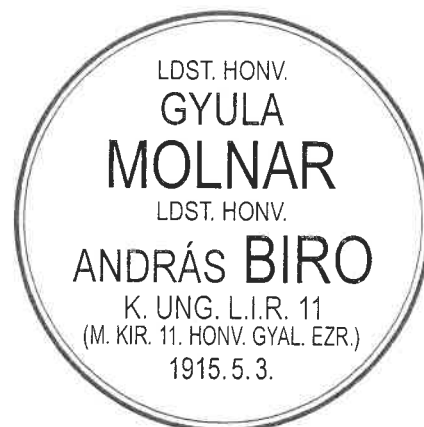
120038

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 149, nagrobek nr 84.

Wzór 150, nagrobek nr 85, tablica 1.

Wzór 151, nagrobek nr 85, tablica 2.

Wzór 152, nagrobek nr 85, tablica 3.

Wzór 153, nagrobek nr 86, tablica 1.

Wzór 154, nagrobek nr 86, tablica 2.

120039

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 155, nagrobek nr 86, tablica 3.

Wzór 156, nagrobek nr 86, tablica 4.

Wzór 157, nagrobek nr 87, tablica 1.

Wzór 158, nagrobek nr 87, tablica 2.

Wzór 159, nagrobek nr 87, tablica 3.

Wzór 160, nagrobek nr 87, tablica 4.

120040

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 161, nagrobek nr 88, tablica 1.

Wzór 162, nagrobek nr 88, tablica 2.

Wzór 106, nagrobek nr 88, tablica 3.

Wzór 163, nagrobek nr 89.

UWAGI:

1. Tablice blaszane, lekko wypukłe, obustronnie emaliowane; tło jasne, szaro-błękitne, napisy czarne. Tablice odpowiadają zasadom redakcji tablic nagrobnych stosowanych w armii austro-węgierskiej w okresie budowy cmentarzy wojennych na terenie byłej Galicji Zachodniej. Występujące na niektórych wzorach tablic linie rozdzielające partie tekstu, mają znaczenie merytoryczne i nie mogą być pominięte.
2. Kształt i wymiary tablic: okrągłe o średnicy 15 cm.
3. Mocowanie tablic w osiach (patrz wzór nr 1).
4. Łączna liczba tablic wynosi 166 sztuk, przy czym wzór 106 powtarza się dwukrotnie, a wzór 126 - trzykrotnie.

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA

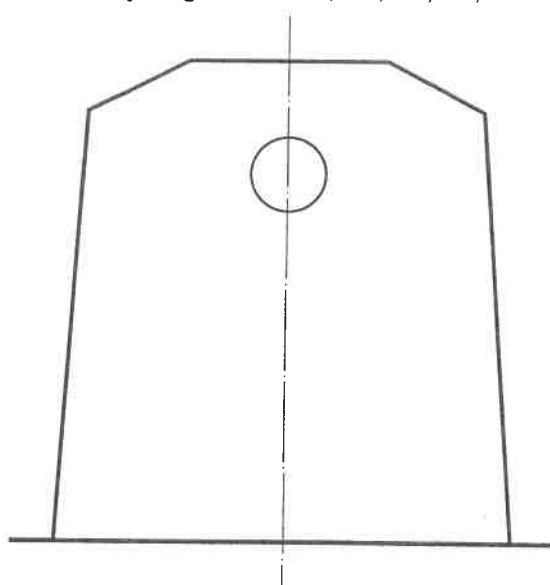
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Rozmieszczenie tablic na cokołach nagrobków z krzyżami typu M

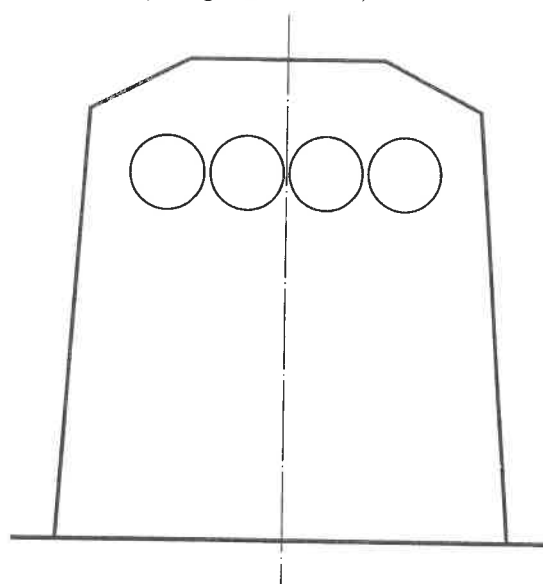
UWAGA: Na ostatnich rysunkach modeli każdego typu, podano odległość od górnej krawędzi cokołu do górnej krawędzi tablicy i szerokość odstępu między tablicami górnego i dolnego rzędu. Wymiary te obowiązują odpowiednio dla wszystkich pozostałych cokołów danej wielkości.

A - COKOŁY DUŻE

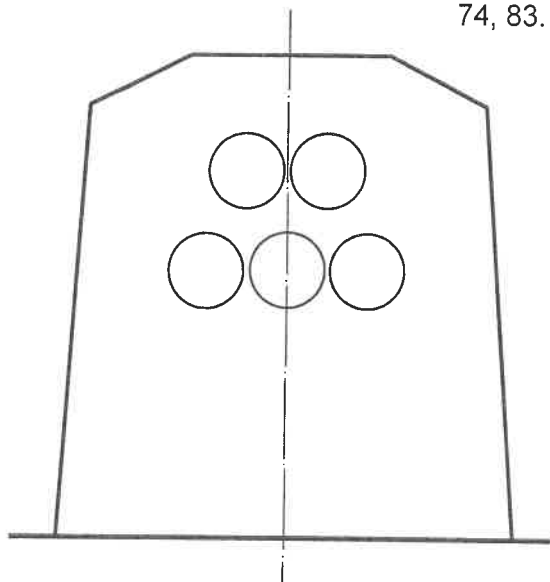
Numery nagrobków: 1, 35, 46, 57, 73.

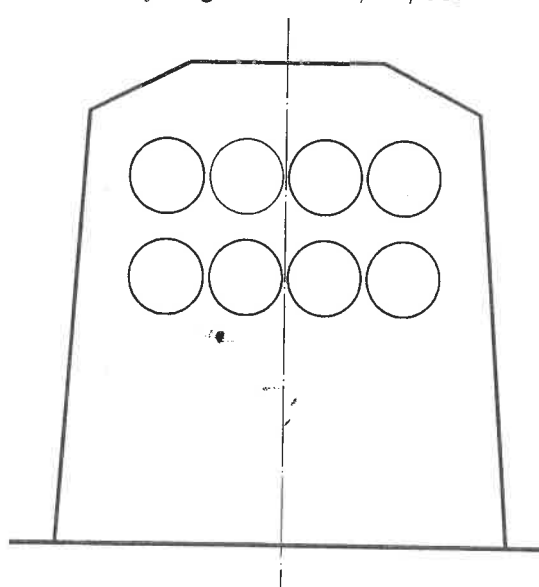
Numery nagrobków: 55, 56.

Numery nagrobków: 24, 36, 45, 62, 64,
74, 83.

Numery nagrobków: 13, 20, 63.

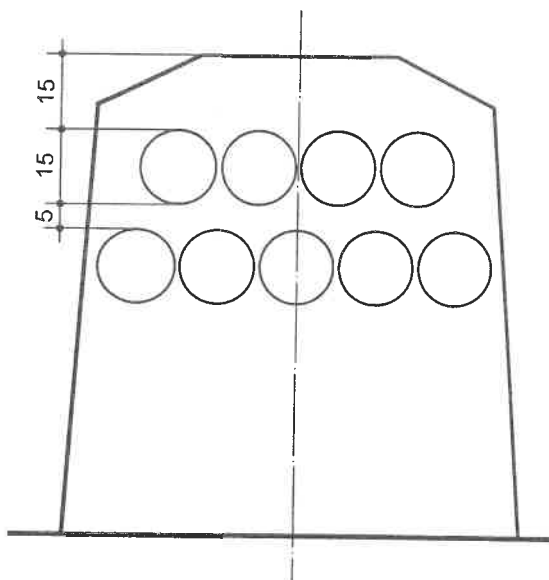

120042

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA **Wzory emaliowanych tablic nagrobnych**

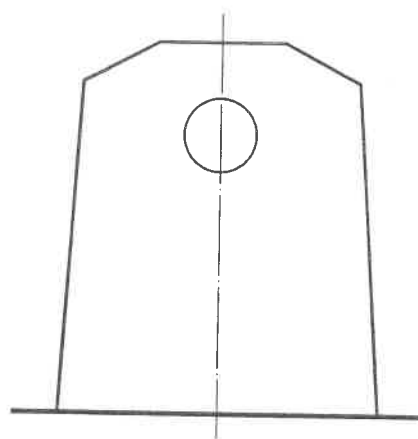
Rozmieszczenie tablic na cokołach nagrobków z krzyżami typu M

Numer nagrobka: 9.

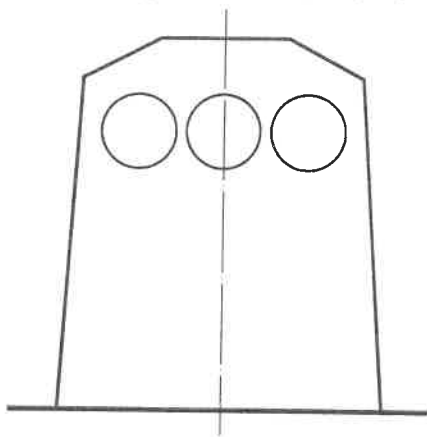

B - COKOŁY MNIEJSZE

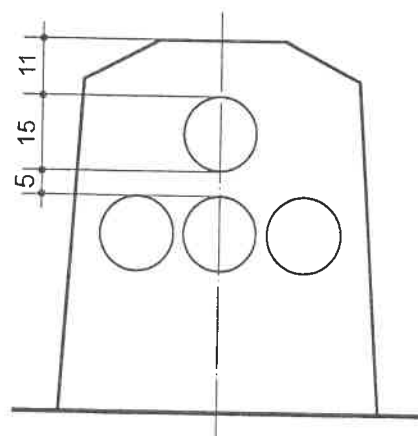
Numery nagrobków: 67, 70.

Numery nagrobków: 10, 23, 85, 88.

Numery nagrobków: 86, 87.

Wzory tablic, w oparciu o materiały źródłowe zachowane w Archiwum Narodowym w Krakowie, zespół akt WUOnGW, sygn.: GW 40, 83, 89 i in. oraz materiały ze szczegółowej inwentaryzacji cmentarza, sporządzili:

Izabela CHLOST

Jerzy DROGOMIR

Cmentarz wojenny Nr 120 ŁUŻNA

DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA

Zdjęcie archiwalne, z ok. 1917 roku.

Slovenský národný archiv w Bratysławie[©], zespół akt: Osobny font Dušan Jurkovič, Karton 7, sygn. w arch. pryw. autora reprodukcji: BRA. 2369

Autor reprodukcji: Jerzy DROGOMIR[©]

Pocztówka czarno-biała z lat 30 ub. wieku, reprodukcja, sygn.: Łużna 120 MD

Zdjęcia czarno-białe z lipca 1984 roku (nr katalog.: 1011140784, 1021140784).

Zdjęcie czarno-białe z września 2000 roku (nr katalog.: 1093010900).

Zdjęcia kolorowe z kwietnia 2016 roku (nr katalog.: DSCF 7212, DSCF 7214, DSCF 7216).

Zdjęcia kolorowe z maja 1917 roku (nr katalog.: DSCF 6274, DSCF 6275, DSCF 6278, DSCF 6279, DSCF 6280).

Autor: Jerzy DROGOMIR[©]

Zdjęcia czarno-białe z listopada 1987 (nr katalog.: JM 120011187, JM 120021187, JM 120031187, JM 120121187, JM 120141187, JM 120151187).

Autor: Jan MAJEWSKI[©]

Zdjęcie kolorowe z lipca 2002 roku (nr katalog.: P 7260171).

Zdjęcia kolorowe z kwietnia 2010 roku (nr katalog.: P 1110051, P 1110054 P 1110055, P 1110063, P 1110068, P 1110069)

Zdjęcia kolorowe z marca 2017 roku (nr katalog.: DSCN 9785, DSCN 9786).

Zdjęcie kolorowe z maja 2017 roku (nr katalog.: DSCN 5996).

Autor: Krzysztof GARDUŁA[©]

Opisy zdjęć, analizy i komentarze: Jerzy DROGOMIR[©]

Opisy zdjęć

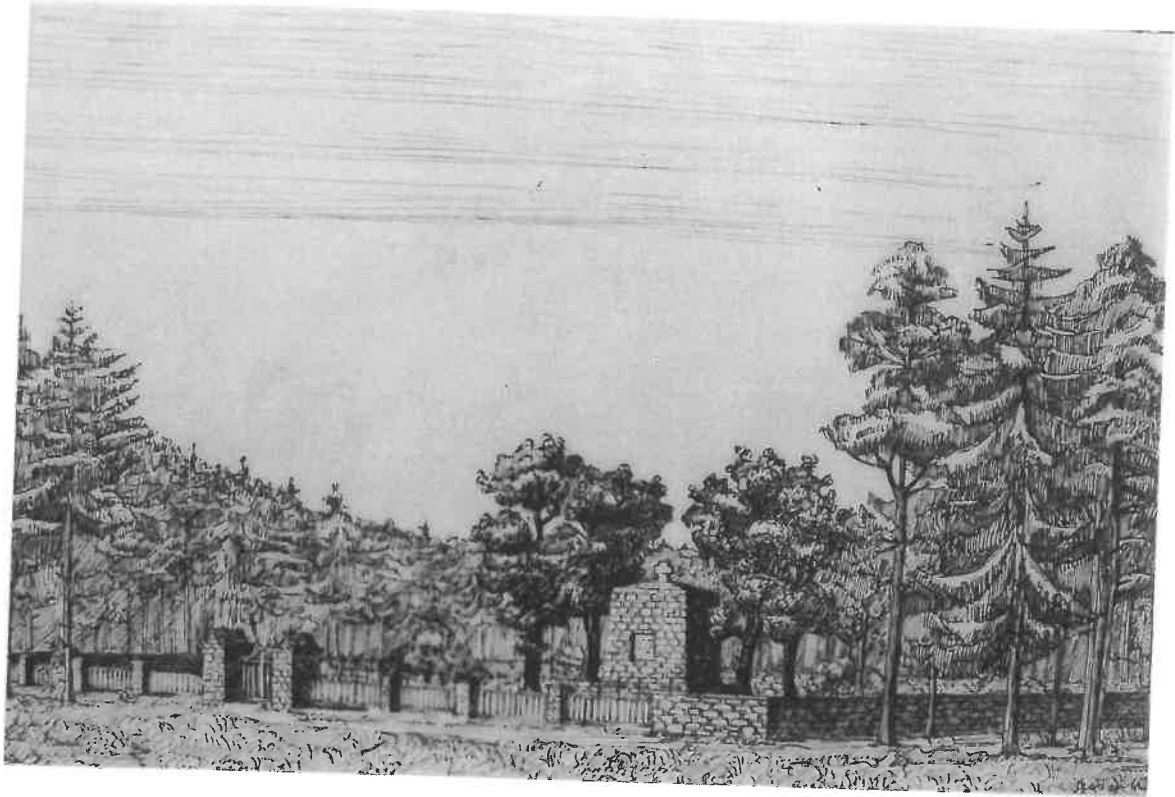
1. BRA. 2369 (reprodukcja). Widok cmentarza z zewnątrz na rysunku autora projektu, Jana Szczepkowskiego. Porównując rysunek ze zdjęciami 2 i 4, ukazującymi zrealizowany obiekt, łatwo zauważyć wprowadzone zmiany. Główna różnica polega na przesunięciu głównego akcentu z wysokiego pomnika znajdującego się wewnątrz cmentarza, na okazały portal wejściowy, przy czym pomnik obniżono tak, by był widoczny w świetle łuku portalu. Z tą zmianą wiąże się zapewne obniżenie skrzydeł bramy, które na rysunku, po zamknięciu, tworzyły w górnej części trójkąt, powtarzający zwieńczenie projektowanego pomnika. W ramach zmian zrezygnowano też z zasadzenia czterech drzew (zapewne dębów), na narożach pomnika. Drzewa byłyby uzasadnione w przypadku znacznie wyższego pomnika. Rysunek Szczepkowskiego wykorzystano do ilustracji opisu cmentarza w dziele Brocha i Hauptmanna, wymienionym w poz. 1. rozdziału *Literatura i źródła* w części opisowej dokumentacji (ss. 170-171).
2. Łużna 120 MD. Pocztówka z lat 30 ub. wieku, z serii przedstawiającej cmentarze wojenne, wydawanej przez zakład fot. *Venus Gorlice*. Porównaj rysunek projektowanego cmentarza (zdjęcie 1) z pocztówką. W wysokim prześwicie łuku zawieszono stosunkowo niskie skrzydła drewnianej bramy. Konstrukcja skrzydeł nawiązuje do balustradowej konstrukcji segmentów drewnianego ogrodzenia,

wypełniającego luki między kamiennymi słupami, ustawionymi na niskiej podmurówce. Ażurowe ogrodzenia stosowano z założenia od strony dróg, by korzystający z nich mogli widzieć wnętrza cmentarza. Wielki portal bramny na masywnych słupach z przyporami, zwraca uwagę na cmentarz.

3. 1021140784. Zdjęcie z roku 1984. Portal wejściowy od strony cmentarza. W portalu zachowała się brama lub jej replika (porównaj zdjęcie poprzednie). Brak drewnianych części ogrodzenia po obu stronach portalu (patrz też: zdjęcie 9). W łuku portalu i trójkątnym zwieńczeniu, zwracają uwagę pięciokątne klince tworzące łuk i odpowiadające im pięciokątne ciosy formujące ostre dwuspadowe krawędzie u góry. Wypełnia je mozaika różnej wielkości prostokątnych ciosów, tworzących warstwy muru z przerywanymi wątkami.
4. P 1110051. Portal wejściowy z zewnątrz (zdjęcie z roku 2010). W łuku bramnym widoczny pomnik główny (porównaj opis do zdjęcia 1). Należy zwrócić uwagę na kryjącą portal betonową płytę, wykonaną w trakcie remontu cmentarza ok. roku 1992. Płyta, z pogrążonym w niej kutym krzyżem na szczycie, stanowi rażący element, psujący zabytkowy charakter obiektu (porównaj zdjęcia 2, 3 i 9).
5. 1093010900. Pomnik główny w roku 2000, po naprawach ubytków widocznych na zdjęciu 10. Zwraca uwagę przykrycie pomnika i poziomych powierzchni podstawy płytami betonowymi, co należy ocenić tak, jak przykrycie betonem łuku bramnego.
6. P 7260171. Zbliżenie niemieckojęzycznej tablicy inskrypcyjnej wmurowanej w niszę na czołowej ścianie pomnika. Treść tablicy cytowana jest w opisie cmentarza w dziele Brocha i Hauptmanna *Westgalizische Heldengräber* (patrz też: poz 1' rozdz. *Literatura i źródła* w części opisowej nin. dokumentacji).
7. DSCF 6278. Pomnik główny, widok z tyłu i z boku. Należy zwrócić uwagę na zaatakowanie znacznych powierzchni pomnika przez pleśnie i porosty. Betonowe płyty kryjące pomnik i cokół, to obce elementy psujące harmonię kształtów (pochodzą z ok. 1992 roku).
8. DSCN 7216. Bok pomnika głównego. Duże powierzchnie zaatakowane przez pleśnie i inne rośliny proste.
9. JM 120011187. Widok przedniej strony ogrodzenia cmentarza z portalem wejściowym, zdjęcie z 1987 roku. Zwraca uwagę brak drewnianych segmentów balustradowego ogrodzenia między słupami kamiennymi oraz niezwykle gęste zarośla w lewej części cmentarza.
10. 1011140784. Fragment wnętrza cmentarza w roku 1984. Po prawej pomnik główny z licznymi ubytkami kamieni. Współczesne zdjęcia wskazują, że dokonano napraw znacznych powierzchni ściany czołowej. Należy zwrócić uwagę na wygląd pomnika przed pokryciem płytami betonowymi. W kadrze dwa krzyże typu **H**, jeden z cokołem, oba odchylone od pionu. Na lewo od pomnika gąszcz krzewów i drzew.
11. JM 120151187. Zdjęcie z roku 1987. Fragment zniszczeń tylnej lewej części muru ogrodzenia, widok od strony cmentarza. Po lewej gęste zarośla, widoczne także na zdjęciach 9 i 10.
12. JM 120031187. Wnętrze cmentarza w listopadzie 1987 roku. Wśród gęstych zarośli i samosiejek szereg uszkodzonych nagrobków z krzyżami odłamanymi od cokołów. Na pierwszym planie duży cokół z resztkami krzyża typu **M**. Na cokole zwraca uwagę rząd 4 okrągłych tablic nagrobnych, dwie czarne, pozbawione emalii, pokryte są rdzą.

13. JM 120141187. W zaroślach duży nagrobek z fragmentem krzyża typu **M**. Na cokole tablice nagrobne w dwu poziomych rzędach, po pięć tablic w każdym. Za nagrobkiem, w tle, widoczna pozioma krawędź pokrywy muru tylnego ogrodzenia.
14. JM 120021187. Fragment porośniętego dziką roślinnością wnętrza cmentarza – zdjęcie z listopada 1987 roku. Na pierwszym planie nagrobek z krzyżem typu **H**. Na krzyżu przeznaczonym do mocowania jednej tablicy, dwie dodatkowe tablice na ramionach. Na cmentarzu Nr 120, na krzyżach tego typu, mocowano nawet 7 tablic nagrobnych. Przyczyny wyjaśniono w części opisowej nin. dokumentacji.
15. JM 120121187. Sytuacja ogólna i czas wykonania zdjęcia – jak na fotografii poprzedniej. W centrum nagrobek z trzonem krzyża typu **H**. Przed cokołem fragmenty krzyży typu **H**, niektóre z tablicami.
16. DSCN 5996. Fragment przedniego ogrodzenia, zdjęcie z 2017 roku. Należy zwrócić uwagę na stan elementów kamiennych oraz pokrywy betonowej leżącej na podmurówce. Drewniane segmenty ogrodzenia przypominają zwykły parkan, odbiegający od projektowanych i zrealizowanych balustrad, widocznych na fotografiach 1 i 2.
17. DSCF 6279. Nagrobek z krzyżem typu **H**, widok od przodu. Należy zwrócić uwagę na kształt cokołu. Cokoły były wykonane techniką tzw. sztucznego kamienia i poddawane wykończeniowej obróbce kamieniarskiej. Na części cokołów, które nie były malowane lub szpachlowane, zachowały się ślady prążkowania na krawędziach i groszkowania płaszczyzn. Ścięte górne krawędzie nie były zaokrąglone. Cokół na fotografii ma pęknięcie biegnące od stopy krzyża ku dołowi. Pęknięcia takie wywołują procesy korozyjne nadlewki krzyża tkwiącej w cokole, gdyż produkty korozji mają objętość większą, niż nadlewka. Prowadzi to do rozsadzania cokołów. Więcej na temat osadzania w cokołach krzyży typu **H** i **M**, w części opisowej nin. dokumentacji.
18. DSCF 6280. Nagrobek z krzyżem typu **H**, widok z boku. Należy zwrócić uwagę, że płytka stanowiąca podstawę krzyża, wysunięta jest ku przodowi. Trzon krzyża w tylnej części leży w jednej płaszczyźnie z tylną ścianką podstawy. Nadlewka do mocowania krzyża w cokole leży pod płytką, na przedłużeniu trzonu. Aby osadzić krzyż w cokole tak, by trzon wznosił się z geometrycznego centrum cokołu, należy brać pod uwagę opisane przesunięcia. Podobnie jest wykonany krzyż typu **M**, mający zespoloną z krzyżem płytę podstawy o znacznych wymiarach.
19. DSCN 7212. Krzyż typu **H**, zbliżenie. Należy zwrócić uwagę na ramkę do mocowania typowej tablicy o średnicy 15 cm, znajdującą się na przecięciu ramion krzyża. W ramce widoczne są 4 otwory do mocowania tablicy. Pozostałe otwory, po jednym w ramionach i 3 w części pionowej zostały wykonane, by zamocować dodatkowo 6 tablic, co wynikało z niedostosowania ilości tablic do istniejącego na cmentarzu układu nagrobków (szerzej o tym w części opisowej nin. dokumentacji).
20. DSCN 9785. Duży nagrobek z krzyżem typu **M**. Na cokole nagrobka widoczne spękania nałożonej zaprawy, którą maskowano uszkodzenia i zacierano otwory po tablicach nagrobnych. Nałożone warstwy zapraw zatarły kamieniarskie zdobienia krawędzi (prążkowanie) i płaszczyzn (groszkowanie). Podczas remontu na większości cokołów wymieniano połamane krzyże na pochodzące ze zlikwidowanych nagrobków. Na widocznym na fotografii nagrobku krzyż posiada liczne otwory po tablicach nagrobnych. Krzyże typu **M** nie były przystosowane do mocowania tablic. Należy zwrócić uwagę na dużą płytę, stanowiącą podstawę krzyża (patrz także dwa zdjęcia następne i opis zdjęcia 18).

21. DSCN 9786. Nagrobek duży z krzyżem typu **M**, widok z boku. Zwraca uwagę osadzenie krzyża w cokole tak, by zasadnicza część trzonu pokrywała się z osią poprzeczną górnej płaszczyzny cokołu, mimo wysunięcia płyty podstawy ku przodowi (patrz zdjęcie poprzednie wraz z opisem).
22. DSCN 7214. Krzyż typu **M**, zbliżenie. Na krzyżu widoczne otwory do mocowania tablic o średnicy 15 cm. Ilość otworów świadczy, że na krzyżu zamocowano 4 tablice pionowo i dwie dodatkowo na ramionach poziomych. Tablice mocowano na nakładkę (rybią łuskę), co w efekcie powodowało naprężenia na stykach części wypukłych z wklęsłymi, a w konsekwencji odpryski emalii i przyspieszoną korozję.
23. P 1110054. Widok ogólny lewej części wnętrza cmentarza, od strony wejścia, stan z 2010 roku. Po lewej wytyczona betonowymi krawężnikami lekkiego typu alejka od bramy wejściowej do pomnika głównego. Alejka biegnie przez groby oficerskie nr 97 i 98 (patrz: plan archiwalny, załącznik 1 do nin. dokumentacji). Na widocznej części cmentarza, w wyniku znacznej ekspansji samosiejek i innych trwałych roślin, doszło do zniszczenia znacznej części nagrobków oraz ogrodzenia. Po oczyszczeniu cmentarza i odbudowaniu ogrodzenia, część ocalałych nagrobków ustawiono tworząc rzekome rzędy, w rzeczywistości nie odpowiadające faktycznej sytuacji mogił. Wyjątek mogą stanowić niektóre duże nagrobki z krzyżami typu **M**, o ile nie zostały przestawione w trakcie dokonywanych napraw.
24. P 1110068. Widok lewej strony wnętrza cmentarza w kierunku ogrodzenia tylnego. W głębi, po prawej stronie – pomnik główny. Widoczny w kadrze szereg dużych nagrobków z krzyżami typu **M**, odpowiada w przybliżeniu właściwej ich lokalizacji na skrajnych mogiłach 117, 103, 93 i 77, rozpoczynających 4 rzędy poniżej pomnika (patrz: plan archiwalny, załącznik 1 do nin. dokumentacji). Nagrobki z krzyżami typu **H**, ustawione powyżej dużych nagrobków oraz nagrobek widoczny w prawym dolnym rogu fotografii, mają markować inne rzędy mogił.
25. P 1110055. Widok wnętrza cmentarza od strony wejścia w kierunku prawego, tylnego naroża. Na pierwszym planie okrawężnikowana alejka między wejściem a pomnikiem (por. opis do fotografii 23). Pod murem ogrodzenia, z prawej strony, widoczny rząd dużych nagrobków z krzyżami typu **M**, stojących w przybliżeniu na mogiłach 134, 116, 102, 92, i 76 (patrz: plan archiwalny, załącznik 1 do nin. dokumentacji). Widoczne w kadrze nagrobki z krzyżami typu **H**, stoją w dowolnych miejscach nie związanych z lokalizacjami konkretnych mogił.
26. P 1110069. Fotografia wykonana z lewego, dolnego naroża cmentarza, po przekątnej, w kierunku prawego tylnego naroża. Na pierwszym planie rząd 8 nagrobków z krzyżami typu **H**, mający sygnalizować ostatni, krótki rząd mogił, położony najbliżej przedniego ogrodzenia (mogiły nr 135–142; patrz: plan archiwalny, załącznik 1 do nin. dokumentacji). Dwa duże nagrobki z krzyżami typu **M**, pochodzą z grobów 117 i 103 (porównaj zdjęcie 24).
27. P 1110063. Widok ogólny wnętrza cmentarza z prawego tylnego naroża, po przekątnej, ku lewemu przedniemu narożu. Fotografia ujawnia skalę braków w wyposażeniu cmentarza w nagrobki i zupełne zatarcie czytelności układu mogił.
28. DSCF 6275. Wnętrze cmentarza. Widok z od strony pomnika głównego w kierunku prawego, przedniego naroża.
29. DSCF 6274. Wnętrze cmentarza. Widok z od strony pomnika głównego w kierunku lewego, przedniego naroża.

1

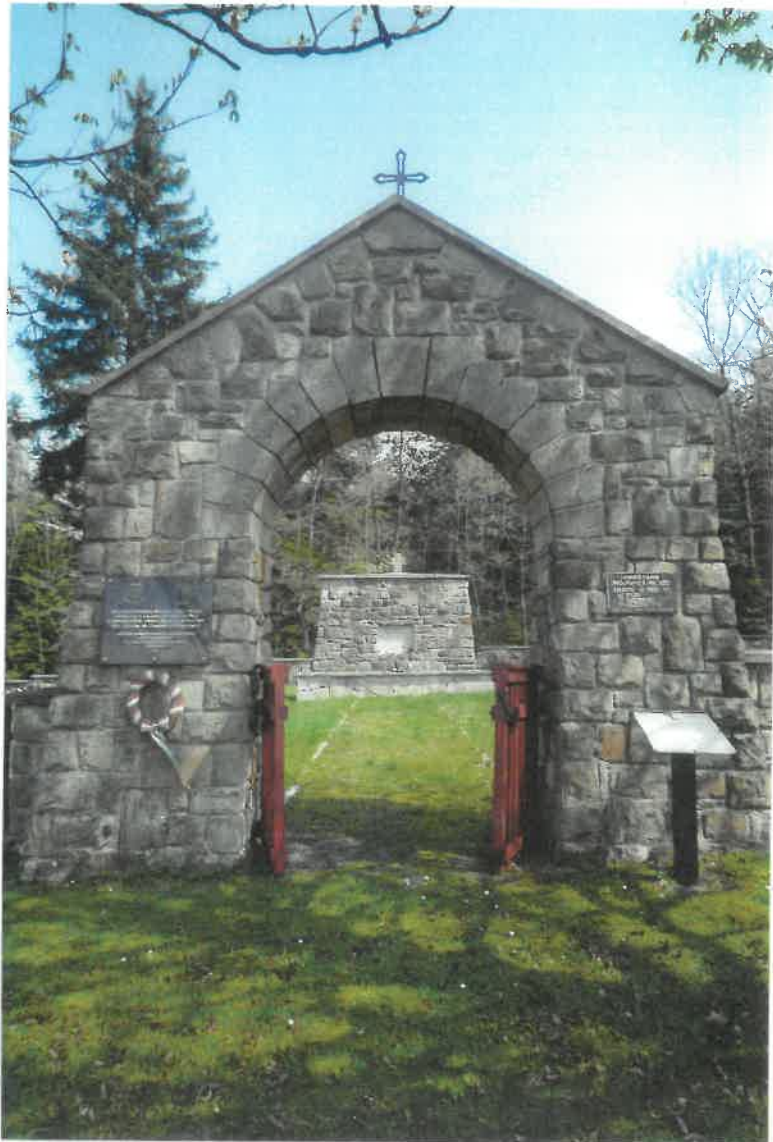
*"Venus"
Gortice.*

2

120048

3

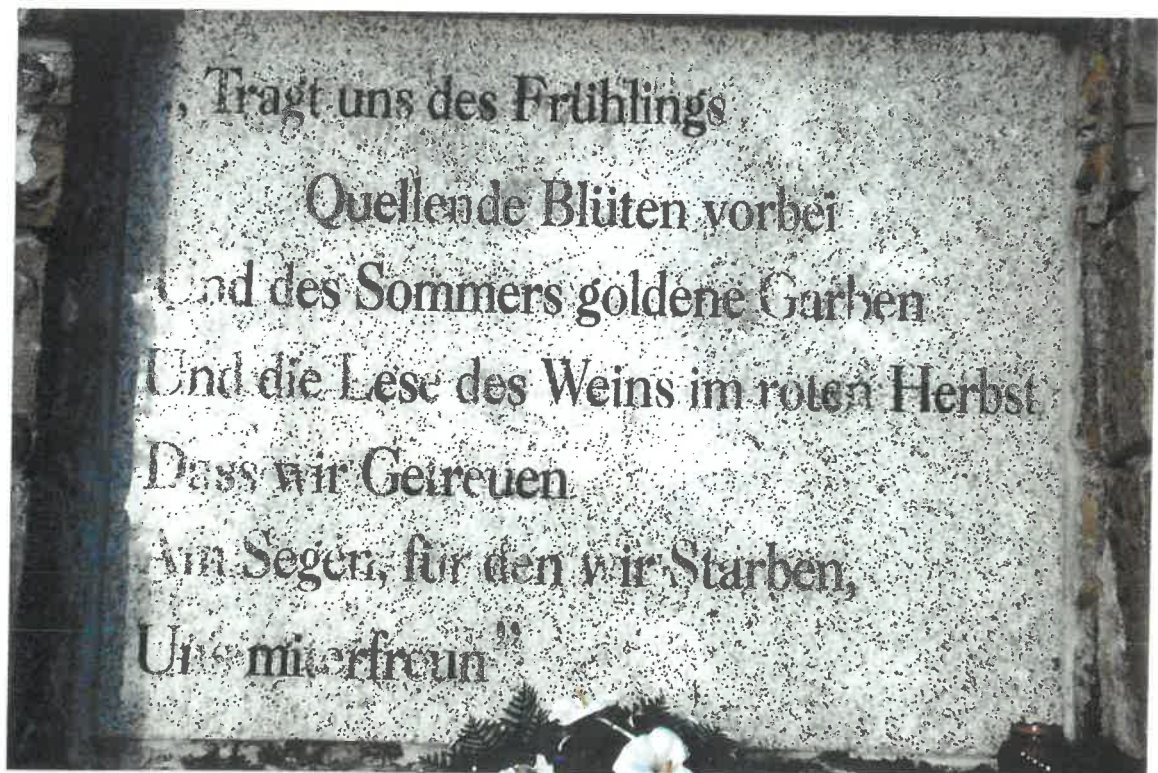
4

120049

5

120050

6

7

8

120051

9

120052

10

11

120053

12

13

14

120054

120055

15

16

17

18

19

20

120057

21

120058

22

23

24

120059

25

26

120060

27

120061

28

29

120062